

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Горбачевський Віталій Якович – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри кримінально-правових наук Національної академії внутрішніх справ;
Топчій Василь Васильович – кандидат юридичних наук, здобувач Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УМИСНИХ УБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Досліджено тенденції та закономірності пенітенціарної злочинності в Україні за роки незалежності. Здійснено кримінологічний аналіз умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень в установах виконання покарань, особи злочинця зокрема.

Ключові слова: умисні вбивства; тяжкі тілесні ушкодження; запобігання; установи виконання покарань.

Исследованы тенденции и закономерности пенитенциарной преступности в Украине за годы независимости. Осуществлен криминологический анализ умышленных убийств и тяжких телесных повреждений в учреждениях исполнения наказаний, личности преступника в частности.

Ключевые слова: умышленные убийства; тяжкие телесные повреждения; предотвращение; учреждения исполнения наказаний.

The tendencies and patterns penal crime in Ukraine since independence. Done criminological analysis of intentional murder and grievous bodily harm in prisons, in particular offender.

Keywords: premeditated murder; grievous bodily harm; prevention; penal statutes.

Злочинність у пенітенціарних закладах, органічно пов'язана зі специфічними суперечностями й соціально-психологічними явищами та процесами під час виконання кримінальних покарань, має достатньо складну природу. Конкретні злочинні вияви часто спричиняють шкоду не тільки окремих потерпілим, а й порушують роботу установ виконання покарань

(УВП), інтереси та безпеку більшості засуджених і персоналу, створюючи при цьому в пенітенціарних закладах умови тотальної жорстокості й насилля.

Щодо визначення поняття пенітенціарної злочинності, чи злочинності осіб, позбавлених волі, у кримінологічній літературі існують різні підходи.

Найбільш прийнятним, на думку О. Г. Колба, є визначення «злочинність у місцях позбавлення волі» [1]. Цей висновок ґрунтується на таких міркуваннях:

в Україні, відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України (ст. 11), створені та функціонують кримінально-виконавчі, а не пенітенціарні установи, що за змістом, об'єктом та предметом діяльності не є тотожними. Отже, термін «пенітенціарна злочинність» неадекватно відображає природу явища, пов'язаного зі злочинністю в місцях позбавлення волі;

відповідно до вимог ст. 63 Кримінального кодексу (КК) України, до місць, у яких виконується кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк, належать УВП. Але, зважаючи на те, що, відповідно до ст. 11 КВК України, до УВП, які за змістом реалізують аналогічні функції, належать арештні доми та спеціальні виховні установи, то і явища злочинності, зареєстровані в цих установах, теж, на нашу думку, слід охоплювати поняттям «злочинність у місцях позбавлення волі». До таких установ належать і СІЗО, у яких відбувають покарання засуджені, залишені в господарчій обслузі, що логічно впливає зі змісту ст. 89 КВК України.

Отже, поняття «злочинність у місцях позбавлення волі» можна сформулювати таким чином: це система злочинів, зареєстрованих в УВП і СІЗО, та кількість засуджених до позбавлення волі, які їх вчинили за відповідний період – час відбування покарання. Таким чином, елементами цього поняття є система злочинів, а не проста їх сукупність, засуджені до позбавлення волі, УВП, слідчі ізолятори, відповідний період, час відбування покарання.

Як показало вивчення наукових джерел, уперше здійснили спробу дати визначення цього виду злочинності в сучасних умовах В. В. Голіна [2] та С. Ю. Лукашевич, які вважали, що злочинність у місцях позбавлення волі – це стійке соціально негативне явище, яке виявляється як сукупність повторних злочинів, учинених у місцях позбавлення волі. Більш вдало, на наш погляд, це поняття визначив С. Ю. Лукашевич, а саме: «Злочинність у місцях позбавлення волі – це частина рецидивної злочинності, що виявляється як сукупність повторних злочинів засуджених, учинених ними в період відбування покарання [3]. Проте і це визначення, на наше переконання, теж не цілком відображає зміст злочинності в місцях позбавлення волі: по-перше, його автор не навів тлумачення поняття «місця позбавлення волі»; по-друге, словосполучення «частина рецидивної злочинності» не відповідає вимогам ст. 34 КК України, у якій під рецидивом розуміють учинення нового умисного злочину особою, яка мала судимість за умисний злочин. Водночас, згідно з офіційною статистикою, щорічно в УВП реєструються злочини, учинені як умисно, так і з

необережності. Тому незрозумілою залишається позиція С. Ю. Лукашевича щодо поняття «злочинність у місцях позбавлення волі»: рецидивна злочинність – це протиправні суспільно небезпечні діяння, учинені засудженими навмисно та з необережності, чи це тільки один із цих видів злочинності? Викликає заперечення й використаний автором термін «повторна злочинність», оскільки, відповідно до вимог ст. 32 КК України, до такої належать лише подібні, тождісні злочини, передбачені однією статтею (частиною, пунктом) чи статтями Особливої частини КК України. До того ж в УВП щорічно вчиняють різноманітні злочини, які за правовою природою не належать до повторних. Проте автором загалом правильно обрано методологічний підхід у визначенні змісту цього поняття. У період радянської епохи у вітчизняній літературі також було здійснено спробу визначити поняття «злочинність у виправно-трудовах колоніях», «під якою розумілося негативне, таке, що має кримінально-правовий характер, соціальне явище, що відображається у вчиненні окремими засудженими суспільно небезпечних діянь у період відбування покарання у вигляді позбавлення волі і є сукупністю злочинів і засуджених, які їх вчинили, за певний період і на певному виді режиму». Водночас і це визначення, на нашу думку, як і попередні поняття, має вади і, крім того, для нього характерна тавтологія, оскільки тричі вжито однакові за змістом терміни: «кримінально-правовий характер», «вчинення суспільно небезпечних діянь», «є сукупністю злочинів».

На нашу думку, до злочинності в місцях позбавлення волі слід віднести також учинення злочину засудженим, вирок якого набрав чинності, під час конвоювання його до УВП або слідчого ізолятора.

Головним аргументом для віднесення цього злочину до злочинів, які вчиняють у місцях позбавлення волі, є місце, а не суб'єкт учинення злочину. Крім цього, час перебування засудженого під конвоєм урахується до строку обчислення терміну відбування покарання у виді позбавлення волі. Злочини, що вчиняються під охороною караулу, який конвоює засудженого, є переважно повторними й мають підвищену суспільну небезпеку.

Отже, злочин, учинений під час конвоювання, – це заборонене кримінальним законом суспільно небезпечне, винне і карне діяння, учинене засудженим до позбавлення волі під час примусового переміщення спеціально уповноваженими органами Державної пенітенціарної служби (ДПТС).

Таким чином, поняття «пенітенціарна злочинність» також має право на існування на підставі Указу Президента України «Положення про Державну пенітенціарну службу України» від 6 квітня 2011 року № 394 і її можна визначити як кримінальні порушення, учинені ізольованими від суспільства особами, установлених правил їх утримання та вчинення ними інших злочинів. Злочинність у місцях позбавлення волі являє собою найнебезпечніші відхилення від правових норм.

Пенітенціарні злочини можна класифікувати за різними підставами: а) за ступенем тяжкості – на особливо тяжкі, тяжкі, середньої тяжкості та невеликої тяжкості; б) за формами вини – умисні й необережні; в) за об'єктом посягання та мотивами – злочини проти порядку відбування покарання, насильницькі злочини, корисливі злочини, статеві злочини; г) за соціально-демографічними ознаками – злочини чоловіків, жінок, неповнолітніх.

Кримінологічні дослідження показують, що злочинність у пенітенціарних установах має своєрідне коріння. Ці злочини, як правило, переплітаються із системою кримінальної субкультури «другого життя» засуджених, об'єктивно зумовленої суперечностями покарання, постійним впливом режимних вимог та ізоляцією.

В УВП насамперед учиняють злочини, пов'язані з насильством над особистістю.

Найбільш розповсюдженим мотивом тяжких злочинів, пов'язаних з умисними вбивствами та тілесними ушкодженнями, у пенітенціарних установах є помста. Зазвичай (59 %) вона виникає у відповідь на протиправні та аморальні вчинки потерпілих. Водночас у 17 % випадків помста як мотив тяжких злочинів зумовлена правомірними діями засуджених.

Аналіз статистичних даних про стан злочинності в УВП України показує, що на кінець 1994 року там утримували 138 970 засуджених, які вчинили 1592 злочини, у 1995 році 161 036 засуджених учинили 532 злочини, у 1996 році 172 163 засуджених – 585 злочинів, у 1997 році 158 528 засуджених – 525 злочинів, у 1998 році 163 441 засуджений учинив 405 злочинів, у 1999 році 172 473 засуджених – 429 злочинів [4].

Структуру пенітенціарної злочинності можна прослідкувати за такими даними: у 1998 році у виправних установах було зареєстровано 405 злочинів, що на 22,9 % менше, ніж у 1997 році, у тому числі 1 крадіжку державного майна (-50 % порівняно з 1997 роком), 4 умисних убивства (+33 %), 14 випадків завдання тяжких тілесних ушкоджень (-33 %), 3 втечі з місць позбавлення волі (-50 %), 63 втечі з колоній-поселень (-44 %), 9 спроб утеч (-36 %), 213 випадків злісної непокої адміністрації (-5,3 %), 28 випадків погроз та насильства (+115 %), 3 випадки хуліганства (-50 %), 26 фактів незаконного зберігання холодної зброї (-47 %), 23 злочини, пов'язаних з наркотиками (-47 %) [4].

Аналіз даних про стан злочинності в УВП та СІЗО, які належать до сфери управління ДПтС України, за останні п'ять років свідчить, що, незважаючи на зменшення загальної кількості засуджених (на 1 січня 2012 року в 183 пенітенціарних установах тримали 154 029 засуджених), кількість порушених кримінальних справ не зменшується. Так, у 2007 році засуджені вчинили 489 злочинів, у 2008 році – 308 злочинів, у 2009 році – 422 злочини, у 2010 році – 424, у 2011 році – 465 злочинів [4].

Структуру пенітенціарної злочинності за цей період можна прослідкувати за такими даними: у 2011 році в УВП було порушено 465 кримінальних справ порівняно з 424 у 2010 році. Таким чином,

загальна кількість злочинів, порівняно з аналогічним періодом минулого року, збільшилася на 10,7%, або на 45 злочинів. Рівень злочинності в розрахунку на 1 тис. засуджених (ув'язнених) зріс на 9,7% і становив 3,02% (у 2012 році – 2,75%) [4].

За видами кримінально-виконавчих установ рівень злочинності у 2011 році із загальної кількості кримінальних справ:

37 (або 8%) було порушено у виправних колоніях максимального рівня безпеки, рівень злочинності на 1 тис. засуджених становив 5,07 (у 2010 році цей показник становив 4,6);

223 (48%) – у виправних колоніях середнього рівня безпеки, рівень злочинності на 1 тис. засуджених становив 2,48 (у 2010 році – 2,7);

36 (7,7%) – у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, рівень злочинності становив 2,81 (у 2010 році – 2,2);

100 (24,9%) – у виправних центрах, рівень злочинності становив 1,50 (у 2010 році – 21,6);

57 (12,3%) – у СІЗО, рівень злочинності становив 1,5 (у 2010 році – 4).

Протягом 2011 року 342 злочини (73,5%) учинено засудженими в житлових зонах установ, 82 (17,6%) – у виробничих зонах та на контрагентських об'єктах, та 41 (8,8%) у дисциплінарному ізоляторі, приміщеннях камерного типу [4].

Водночас збільшилася кількість злочинів, передбачених ст. 115 КК України (умисне вбивство), з 1 до 4, ст. 122 КК України (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження) з 1 до 3. Крім цього, 96 засуджених, які вчиняли злочини, перебували на профілактичних обліках, що свідчить про наявність недоліків і прорахунків в організації індивідуально-виховної роботи з порушниками встановленого режиму тримання засуджених.

Отже, можна зробити такі висновки:

за останні роки (2010–2011) намітилася тенденція до зростання рівня пенітенціарної злочинності;

найбільш криміногенними залишаються установи середнього та максимального рівня безпеки, у яких утримуються особи, що вже відбували покарання в місцях позбавлення волі;

найвищий рівень злочинності в розрахунку на 1 тис. засуджених спостерігається в кримінально-виконавчих установах відкритого типу (виправних центрах), у яких відбувають покарання засуджені, яким цей вид покарання призначено відповідно до ст. 82, 389 КК України;

у структурі пенітенціарної злочинності найпоширенішими є такі злочини як злісна непокоря адміністрації, тяжкі злочини проти життя та здоров'я особи, погроза або насильство та втеча з установ відкритого типу;

більшість злочинів учинюються в нічний час та в робочі дні тижня в житлових і виробничих зонах, дисциплінарних ізоляторах та приміщеннях камерного типу виправних колоній;

злочини вчиняють переважно злісні порушники режиму й особи, які перебувають на профілактичному обліку.

У середовищі засуджених існує своя субкультура та ієрархія. Для того, щоб відокремити себе від інших засуджених і тримати їх у покорі, організатори злочинних угруповань розробили й намагаються впроваджувати свої «закони». Беручи дещо від традицій минулого, вони заборонили членам свого братства займатися суспільно корисною працею, служити в армії, мати сім'ю тощо. На початку 30-х років минулого століття відбулося розмежування між главарями та їх підлеглими. Частина з них, у зв'язку з ліквідацією безробіття, поверталася до корисної праці, інша – перестала коритися колишнім «авторитетам», а в окремих випадках – вступала з ними в боротьбу. Ведучи паразитичний спосіб життя як на волі, так і в колоніях, «злодії в законі» почали обмежувати чисельність так званого братства, учиняти судилища над порушниками «закону», накладати данину на засуджених, які працюють, створювати «общакові каси».

Різні злочинні угруповання в середовищі засуджених становлять підвищену суспільну небезпеку. По-перше, вони формуються з осіб, які мають кримінальне минуле (незалежно від того, були вони за це притягнуті до відповідальності чи ні). По-друге, їх члени вчиняють злочини частіше, ніж інші засуджені. По-третє, злочинні угруповання є своєрідними каталізаторами розповсюдження злочинності у виправних установах. По-четверте, наявність «протиправного бізнесу» у місцях позбавлення волі, що існує завдяки злочинним формуванням, дає змогу втягувати в злочинну діяльність нових засуджених, а також негативно впливати на тих, хто не має змоги дістати підтримку з боку адміністрації виправних установ. По-п'яте, ці структури мають свою ієрархію «авторитетів» («вимагателів», «охоронців» тощо). По-шосте, члени таких груп насаджують атмосферу єдиної «сім'ї», певні ритуали, після виконання яких між «новачком» і «авторитетом» настають відносини «батька» (пахана) та «сина» (пацана).

У сучасних умовах окремі компоненти субкультури в місцях позбавлення волі поступово змінюються. На перший план виступають такі організаційні форми й принципи, які потрібні для прихованої протиправної діяльності з метою отримання матеріальної вигоди. Злочинні групи у виправних установах вибирають із числа засуджених осіб як об'єктів своїх посягань. Частина засуджених при цьому є співучасниками незаконних дій, а інші – жертвами злочинів. На цій основі щоразу виникають конфлікти між окремими угрупованнями.

Злочинність у місцях позбавлення волі має свою специфіку, що пояснюється особливістю формальних і неформальних стосунків між засудженими, з одного боку, та ними й адміністрацією виправних установ – з іншого. Важливою ознакою цієї злочинності є те, що вона порушує нормальну роботу УВП, перешкоджає процесу ресоціалізації засуджених, формує почуття загальної недовіри до кримінально-виконавчої системи та її працівників.

Пенітенціарна злочинність тісно пов'язана з іншими негативними явищами – алкоголізмом, наркоманією, незаконним

обігом холодної зброї, суїцидом. Тому підхід до боротьби з нею має бути комплексним та охоплювати всі ці явища. Це ж стосується кримінологічних досліджень у вказаній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : [моногр.] / О. Г. Колб. – Луцьк : Вежа, 2006. – С. 176.
2. Голина В. В. Кримінологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : [учеб. пособие] / Голина В. В. – К. : УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. – С. 7.
3. Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених у місцях позбавлення волі : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Лукашевич С. Ю. – Х. : ХНЮА ім. Ярослава Мудрого, 2001. – С. 99.
4. Аналіз стану криміногенної обстановки в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України за 2002–2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/index>.